

TAMÁS ÁGNES

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 114–135.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.114-135

www.aetas.hu

Képzőművészet a politikai véleményformálás szolgálatában?

ABSTRACT: *The Fine Arts in the Service of Political Messaging?* The aim of this study is to present how the cartoonists of satirical magazines transformed the paintings and illustrations of certain Hungarian artists, as well as the context of such depictions. The issues of four popular magazines (*Borsszem Jankó*, *Kakas Márton*, *Bolond Istók*, and *Az Űstökös*) were used as sources, published between 1890 and 1910. The subjects of the analysis were artworks made by Hungarian painters, where the caricature versions depict politicians. The caricatures are grouped into these categories by theme: paintings concerning government crises, resignations and cabinet-forming; elections; internal party conflicts, party struggles; church policy debates; disciplinary cases of public figures; depictions of ideologies and institutions; Austro-Hungarian conflicts in modified paintings.

Keywords: *caricature, Mihály Munkácsy, reimagined paintings, satirical magazines, canonization*

A művészeti alkotások karikatúrákon való felhasználása a politikai vélemények kifejezésének egyik vizuális eszköze volt az élclapokban, így befolyásolhatta szemlélői gondolkodását, és szélesebb rétegekre gyakorolhatott hatást. A festményekről készült gúnyrajzok, illusztrációk aktuálpolitikai kérdésekhez kapcsolódtak, sokszor más jelentést közvetítettek, mint az eredeti mű. 1890 előtt is felbukkantak ilyen metamorfózison átesett műalkotások a vicclapokban, rendszeres jelenlétüket azonban a század utolsó évtizedére tehetjük. Mivel nem célom a háborús időszak képeinek a vizsgálata, 1910-et, az Oszmán Birodalommal való konfliktusok (olasz–oszmán háború, Balkán-háborúk) kirobbanása előtti utolsó évet jelöltem meg a kutatás záródátumaként, s forrásul a liberális *Borsszem Jankó*, az alapvetően függetlenségi (-ellenzéki) *Kakas Márton* és *Bolond Istók*, valamint (*Az*) *Űstökös* karikatúrái szolgáltak.¹ Ezek mindegyike országosan terjesztett humoros újság volt.

Érdeklődésem fókuszában a művészeti alkotások újrafelhasználása, ennek politikai funkciói állnak, illetve foglalkoztat a különböző képzőművészeti alkotások kanonizációja, a műalkotások megjelenése a tömegkultúrában azáltal, hogy karikatúrákon – átdolgozva – szerepeltek.

Már csupán a terjedelmi korlátok miatt sem mutathatók be itt minden újragondolt festményt vagy illusztrációt.² Az elemzés tárgyát csak azok a magyar festőművészek által ké-

¹ Az élclapokról lásd: Tamás: *Nemzetiségek görbe tükörben*, i. m.

² Az uralkodók, fejedelmek, vezetők megjelenítését elemeztem festményeket átalakító kariaktúrákon: Tamás: *Árpád és az uralkodók metamorfózisai. Magyar művészek festmény-karikatúrái az élc-*

szített alkotások képezik, a teljesség igénye nélkül, amelyek karikatúraváltozatai politikusokat ábrázoltak. A gúnyrajzokat tematikai szempontok mentén csoportosítottam, arra keresve a választ, hogy mely festményeket milyen politikai ügyek, viták vizualizálásakor használták fel. Ha a festmény témája és a gúnyképen megjelenő ügylet szorosan összekapcsolódott, feltételezhetjük, hogy a rajz mozgósító ereje is nagyobb volt. Látni fogjuk azonban, hogy nem minden esetben tudunk a kép tárgya és a politikai esemény között (közvetlen) kapcsolatot felfedni, így a festmény eredeti jelentése sem feltétlenül ad hozzá az interpretációhoz, míg máskor többletjelentést nyújt a műalkotás eredetijének ismerete. A karikatúrák utalásai a festmények felismerése nélkül is kibonthatók lehettek a napi politikai sajtót rendszeresen olvasók számára, ezért a jelenkori kutató is e lapokat hívta segítségül az események felfejtéséhez. Az eredeti kép érzelmeiket, sztereotípiákat mozgósíthatott, amelyek a torzképeket tanulmányozva is előbukkanhattak. Megfigyelhetjük, hogy a magyar festők műveinek újragondolt változatai majdnem mindig belpolitikai eseményekhez kapcsolódtak.³

A kormányválság, a lemondás és a kormányalakítás allegóriái

Belpolitikai válságok időszakában különösen fontos az olvasók orientálása, így érthető, hogy a karikatúrákon megjelenő képzőművészeti alkotásokat mint eszközt vetették be e témában a rajzolók. A festményátalakítások számos esetben kétoldalas, figyelmet magukra vonzó alkotások, sokszor átlagon felüli kidolgozottsággal. A kormányválságok, bukások tematikában feltűnően sok az újragondolt életkép, ami talán meglepő – inkább számítanánk történelmi tárgyú művek átalakítására.

A kormányválság megjelenítésére igen alkalmasnak tűnt Munkácsy Mihály *Siralomház* című képe, amelyen a kormányválságok időszakainak miniszterelnökeit bújtatták a rajzolók a főszereplő betyár bőrébe. Munkácsy 1869–1870-ben festette azt a képét, amelynek talán a legtöbb karikatúraváltozata született az elemzett időszakban, s Munkácsynak is ez a festmény hozta meg a hírnevet és a sikert. A műnek azonban több ismert változata készült, a tanulmányfestmények között találhatunk olyat is, amelyen csak az elítélt és asztala látható, látogatókat még nem festett a művész a betyár mellé. A komor színek, a szomorú tematika alkalmassá tette a művet arra, hogy a karikatúristák az elkeseredettséget és elégedetlenséget sugallják.⁴

A sort a *Bolond Istók* torzképe nyitja (1894. december 16. 5., Homicskó Atanáz), amelyen Wekerle Sándor miniszterelnök a betyár, s a kompozícióba új elemként került, hogy a rab – hiába viszik a vesztőhelyre – mulat, méghozzá Szilágyi Dezsővel (ekkor igazságügyminiszter), illetve a háttérben, a cella ablakában tüntetés látszik. 1894 decemberében országszerte megmozdulásokra került sor, amelyekben a kormányt, Wekerlét és Szilágyit éltették, mert az egyházpolitikai törvényeket végre szentesítette az uralkodó.⁵ A rajzon zsidó figurák vonultak utcára (a zsidó vallás recepciójára viszont csak 1895-ben került sor), akiknek Tisza Kálmán gyertyát akar adni, s a kormányfő figyelmezteti, nehogy a keresztet tegye ki. A karikatúra az ellenzéki – antiszemita hangnemet is megütő – élclapban nem sokkal a Wekerle-kormány lemondása előtt látott napvilágot, így nem véletlen, hogy Wekerle a rab, akit a

---

lapok hasábjain (1890–1910). A külföldi, bécsi művészek alkotásainak gúnyrajzváltozatait vizsgálta: Tamás: Festmények metamorfózisai budapesti karikatúrákon, i. m.

³ Egyetlen kivételt találhatunk, lásd: Tamás: Árpád és az uralkodók metamorfózisai, i. m.

⁴ Számos helyen megjelent a mű, a szemlélők az 1890-es években már jól ismerték. Például: *Munkácsy Mihály*. Vasárnapi Ujság, 1882. február 26. 132.

⁵ Vö. például: *A diadal ünnepe*. Pesti Napló, 1894. december 14. 2–3.

vesztőhelyre visznek, miközben az élclap gúnyolódik a kormányzat részeredményein egyház-politikai ügyekben.

A következő miniszterelnököt, Bánffy Dezső bárót is lemondása előtt (február 26.) szerepeltette az egyik élclap e festményt újragondolva. A *Borsszem Jankó* (1899. február 5. 1., szignó nélkül) gúnyképén a fókusz az asztalra került, csak a látogatók egy része látható, azonban a gyerekek helyett gyermekként ábrázolt politikusok tűnnek fel. Bánffy előtt Pulszky Ágost szabadelvű politikus áll gyermekként, a síró asszony Tisza Kálmán. Az ór Polónyi Géza, az ellenzéki obstrukció egyik vezető figurája, s a kép másik oldalán az ellenzéki honatyák (Kaas Ivor gyermekként, Ivánka Oszkár, Hock János és Szilágyi Dezső, aki a lex Tisza elfogadása miatt lépett ki a kormánypártból⁶) gúnyolódnak a kormányfőn. 1899 februárjában az ellenzék és a kormányzat a parlamentáris viszonyok helyreállítása érdekében „békétárgyalásokat” folytatott. A vitatott témák elsősorban az indemnitás és a házzsabályrevízió kérdése, amelyet az ellenzék elutasított, illetve az új kormány összetétele a Bánffy-kabinet lemondása után (tiltakoztak Tisza István esetleges belügyministersége, Lukács László miniszterelnöksége ellen).⁷

Hasonló a történelmi szituáció egy immár 20. századi gúnyrajz esetében is. Az *Üstökös*-ben a karikaturista Jeney Jenő ugyan némileg átrendezte egyes alakok helyét a rajzán, de egyértelműen felismerhető a Munkácsy-festmény (1903. május 24. 329.). Széll Kálmán miniszterelnök a rab, akit ifjabb Andrásy Gyula ellenzéki képviselő vigasztal. Az asszony a szabadelvű párt, a gyermek pedig a „katonai javaslatok”. Baloldalon a háttérben az ellenzéki obstrukció két vezető alakja, Lengyel Zoltán és Barabás Béla mosolyog. 1903-ban az obstrukció újraindult Széll felemelt újonclétszámra vonatkozó javaslata miatt, május 1-jével beállt a költségvetés nélküli állapot, így júniusban távozni kényszerült a Széll-kormány.⁸

Wekerlét viszont nem csak egyszer bűjtatták a betyár bőrébe, 1909-ben újra elővette ezt a tematikát az egyik élclap. A *Borsszem Jankó*-ban Homicskó Atanáz képe (1909. szeptember 19. 1.), amely nem a teljes festményt, hanem annak egy részét közölte a rabra fókuszálva, alapvetően híven utánozta Munkácsy művét, de kiegészítette egy papfigurával, amely Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi minisztert rejti. A tárcavezetőt a korszakban tipikus ultramontán ábrázolással figyelhetjük meg utalva Apponyi vallásosságára. A betyár Wekerle miniszterelnök, aki lemondását még 1909 áprilisában beadta, de a következő miniszterelnök személye hónapokig eldöntetlen maradt. A síró asszony a koalíció, rámutatva arra, hogy a koalíciós kormányzás súlyos válságba került. Az előtérben két miniszter, Kossuth Ferenc kereskedelemügyi tárcavezető és ifjabb Andrásy Gyula belügyér áll. Az ór Lukács László szabadelvű politikus, volt pénzügyminiszter, későbbi kormányfő. Szeptember 17-re tűzte ki az uralkodó Lukács audienciáját, ahol – ha a király nem tud megállapodni Wekerlével a válság megoldásáról – Lukács terveit hallgatja meg a kormányalakításról.⁹ Wekerle, Kossuth és Apponyi a sajtóhírek szerint többször tartottak tanácskozást szeptember első felében.¹⁰ We-

⁶ A lex Tisza szakadást okozott a Szabadelvű Pártban: az 1898. év végén az ellenzéki obstrukció következtében elképzelhetetlen volt a költségvetés megtárgyalása, így december 6-án Tisza Kálmán azt javasolta, hogy a benyújtott, de meg nem szavazott büdzsé keretei között gazdálkodjon a kormány. A párt nagyobb része ezt elfogadta, a kisebbség azonban nem tartotta megfelelő eljárásnak a Ház ily módon való kikapcsolását. Gratz: *A dualizmus kora*, I. 364–365.

⁷ *Hírek a folyosón*. Pesti Napló, 1899. február 1. 3.

⁸ *Utazás az ex-lexbe*. Pesti Napló, 1903. május 1. 3.; *Az Apponyi-eset s a helyzet*. Pesti Napló, 1903. május 16. 4.

⁹ *Lukács László audienciája*. Pesti Napló, 1909. szeptember 4. 2.

¹⁰ *Wekerle Kossuth Ferencnél*. Pesti Napló, 1909. szeptember 11. 2.

kerle audienciájára szeptember 15-én került sor, ahol ismertette a magyarországi helyzetet, ez ihlethette a rajzot (végül 1910 januárjában kerül Wekerle helyére a miniszterelnöki székbe Khuen-Héderváry Károly gróf).¹¹

A betyárrá változtatott kormányfők sorát szemlélve elemzésre érdemes szempont a betyárról élő kortárs kép. A betyár megítélése nem volt egységes a dualizmus korában: 1872-ben befejeződött Ráday Gedeon gróf rendteremtő tevékenysége¹² az Alföldön, ezt követően a hajdani betyárvilág napja leáldozott.¹³ A betyár alakjához kötődhetett a félelem érzése,¹⁴ de a tiszteleté is: a betyár a népi történetek szerint a gazdagokra csapott le, a szegényeket nem bántotta, mulatozott, és szép legény lévén, a lányok, asszonyok fejét könnyedén elcsavarta a kocsmákban.¹⁵ Az alföldi parasztság alapvetően szolidaritást mutatott a szegénysorsú betyárokkal.¹⁶

A betyár alakja a 19. század második felének ponyvairodalmában, képzőművészetében is népszerű volt,¹⁷ Abonyi Lajos *Betyár kendője* című népszínműve pedig „folyton műsoron” szerepelt.¹⁸ A *Vasárnapi Ujság* szerzője 1892-ben örömmel közli, hogy a magyar festők a falu kapcsán végre elszakadtak a betyár-tematikától, s a kocsmák borbúzós levegőjén és a betyárromantikán kívül mást is láttatnak.¹⁹ A betyárromantika azonban nem tűnt el: 1910-ben is amiatt ostorozta az olvasókat a lap egy másik szerzője, hogy még mindig megfigyelhető a jelenség. Határozottan próbálja eloszlatni azt a tévhitet, hogy a betyár szegényeket nem támadott meg – elsősorban arra alapozza érvelését, hogy természetes, hogy a gazdagabbaktól remélt nagyobb zsákmányt, de lecsapott nem jómódúakra is.²⁰ Nem valószínű, hogy az élclapok városi olvasói romantikus érzelmeket tápláltak a betyárok iránt, a karikatúrákhoz sem a sajnálat érzését kapcsolhatták: Bánffy távozását számos kortárs igen várta, az ellenzéki élclapok sem Wekerlét, sem pedig Széllt nem szánták, bár főleg az utóbbi személyéhez pozitívabb megítélés köthető. A vizsgált két évtizedben azok a miniszterelnökök váltak betyárrá karikatúrán, akik hosszabb ideig regnáltak (ezért Szapáry Gyula gróf például elkerülte ezt a metamorfózist), illetve azokat nem alakították át a rajzolók, akikkel szemben talán a

¹¹ *Két óras audiencia*. Pesti Napló, 1909. szeptember 16. 3.

¹² Lásd: Csapó: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság*, i. m.

¹³ A rend fenntartásához jelentős mértékben hozzájárult a csendőrség működésének megkezdése 1884-ben, s a modernizáció sem kedvezett a betyárvilág fennmaradásának: a 19. század második felében változtak az állattartási szokások, lecsapolták a jó búvóhelyet biztosító mocsarakat, a parasztság is igyekezett vagyont gyűjteni, így egyre kevésbé látta szívesen a betyárokat, s egyre inkább veszélyben érezte magát és tulajdonát. Vécsey: *Betyárok könyve*, 194–195.

¹⁴ *Gróf Ráday Gedeon*. Vasárnapi Ujság, 1901. december 8. 786.

¹⁵ A betyárdalokról, a betyárok folklórban betöltött szerepéről számos példával lásd: Küllös: *Betyárok könyve*, i. m.

¹⁶ *Egy új emberfajta*. Vasárnapi Ujság, 1910. november 13. 953.

¹⁷ További festmények például: Greguss Imre: *Betyár élet (Greguss Imre)*. Vasárnapi Ujság, 1910. június 19. 532.; Munkácsy: *A javíthatatlan (A Múcsarnok tavaszi kiállításából)*. Vasárnapi Ujság, 1894. április 22. 264–266.; Lotz Károly: *Szerelmes betyár (Lotz Károly)*. Vasárnapi Ujság, 1904. október 16. 709.)

¹⁸ *Irodalom és művészet*. Vasárnapi Ujság, 1888. szeptember 2. 597. Az 1872-ben született népszínmű (1873-ban mutatták be) évtizedeken keresztül populáris volt. Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. 23.

¹⁹ *A Múcsarnok téli kiállítása*. Vasárnapi Ujság, 1892. december 4. 833.

²⁰ *Betyár-romantika*. Vasárnapi Ujság, 1910. október 2. 833–834. Az 1830–1860-as évek sajtója kapcsán Szücsi azt a következtetést is levonja, hogy a szerzők hol a betyárok pozitív tulajdonságaira fókuszálva a betyárromantikát erősítik, hol pedig élesen kikelnek ellenük. Szücsi: *Betyársors*, 96–100.

legnagyobb ellenszenvet táplálták a kortársak (Khuen-Héderváry Károly gróf, Tisza István gróf, Fejérváry Géza báró), s akik talán a legközelebb álltak az uralkodóhoz.

Csapó Csaba véleménye szerint Eric Hobsbawm „primitív lázadók”-ra vonatkozó azon állítása, hogy „a banditák funkciója alapvetően az, hogy a hagyományos társadalom keretén belül megvonják az elnyomás határait, időlegesen felszámoljanak bizonyos visszasságokat”, párhuzamba állítható a magyarországi betyárok helyzetével.²¹ E megközelítést szem előtt tartva is találhatunk közös pontot a betyárrá alakított kormányfők között: mindhárman – ugyan csak ideiglenesen – meg tudtak békélni az ellenzékkel, és szüneteltetni tudták az obstrukciót. A Bánffy-kabinet levelezényelte a millenniumi ünnepeket, Wekerle az egyházpolitikai törvényeket, Széll és Wekerle pedig az ellenzék mellett az uralkodóval való kompromisszumra is hathatósan törekedett.

Szintén társadalmon kívüli alak a cigányé, akinek a szerepeltetésével ugyancsak meg lehetett jeleníteni a bukást. Vastagh György *A kárvallott cigány* című életképén egy vándorcigány család egyetlen lova a földön fekszik. Jeney Jenő a szereplőket némileg áthelyezte *Bolond Istók*beli karikatúráján (1905. február 12. 7.),²² de a kompozíció jól felismerhető maradt. A torzképen Tisza István miniszterelnök a családfő, aki a fejét vakarva nézi haldokló lovát. Mellette Perczel Dezső házelnök áll – olyan alak, amelynek a festményen nincs megfelelője, mint ahogy a gyermekként ábrázolt Lukács László pénzügyminiszternek sincs. A hárszabálymódosítás és a „zsebkendő szavazás” következtében kialakult belpolitikai válság miatt 1905. január elején az uralkodó feloszlatta a parlamentet. A karikatúra már az 1905. évi választások (január 26. – február 4.) után született, amikor a Szabadelvű Párt alul maradt a Szövetkezett Ellenzékkel szemben. A háttérben a Szabadelvű Párt elnöke, Podmaniczky Frigyes báró áll a festmény női szereplőjének helyén, Tallián Béla földművelésügyi minisztert csecsemőként ábrázolva, kezében tartva. Tisza és a Szabadelvű Párt bukását rajzolta meg tehát életképként Jeney.

A korszakban bevett eljárás volt, hogy a karikatúrákon politikusokat cigányokként jelenítenek meg. A cigányként ábrázolt honatyákhoz így minden a népcsoporthoz kötődő negatív sztereotípiát könnyedén kapcsolható. Az élclapokban a cigányokat bűnözőként – de hosszú ideig nem gyilkosként, hanem általában kisebb lopásokat, átveréseket elkövetőként – szerepeltették a leggyakrabban, vagy olyanokként, akik fifikásan átverik a magyar figurát (például: a lókupec cigány drágán adja el értéktelen lovát).²³ Ezen élclapokban a hagyomány tovább mélyítette a kompozíció negatív jelentésrétegét. A lovas kocsi (és annak irányítása) pedig az állam, a kormányzat tradicionális szimbóluma, ami – a ló és a kocsi állapota következtében – a festmény segítségével előre haladásra teljesen alkalmatlanként jelenik meg. A festmény szerepeltetése annak kiállításához kötődik.

Kevésbé borús hangulatú alkotások karikatúraváltozatai is utalhattak válságra. Margitay Tihmér két festménye is meghihlette a karikatúristákat, amelyeken már nem marginális társadalmi csoportok tűnnek fel. *A jó partie* című alkotás egy gúnyolódó mű: a fiatal férfit édesapja prezentálja a fiatal nőnek, miközben a családtagok a szalonban méregetik a nem túl jóvágású fiatalembert.²⁴ Ez a gúnyrajz is a Szabadelvű Pártról szól (*Kakas Márton*, 1895.

²¹ Csapó: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság*, 178.

²² A festmény akkor jelent meg, amikor a műtárlaton kiállította Vastagh. *A Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállításából*. Vasárnapi Ujság, 1897. május 9. 301.

²³ A kriminalizált csoport élclapokban ábrázolásmódjáról lásd: Tamás: *Nemzetiségek görbe tükörben*, 174–180.

²⁴ A festményt nem csupán a *Vasárnapi Ujság* (1895. január 6. 4–5.) közölte, hanem a *Magyar Salon* is: 1889–1890. (1890. április) 576.

január 13. 1., szignó nélkül): Tisza Kálmán az apa, a pártot megtestesítő – nem éppen vonzó – fiatal nő a lány, akinek felajánlja a „jó parti”-t, Khuen-Héderváry Károly grófot. A nagyságosasszony, a lány anyja pedig Podmaniczky Frigyes báró, a Szabadelvű Párt elnöke. A Wekerle Sándor vezette kabinet lemondása után 1895 januárjában az uralkodó a szabadelvű pártbeli Khuen-Héderváry horvát bánt javasolta miniszterelnöknek, azonban támogatottság híján Bánffy Dezső báró, a képviselőház elnöke alakíthatott kormányt (1895. január 14.), aki a karikatúrán Podmaniczky balján foglal helyet.²⁵ A *Kakas Márton* – felhasználva az élcelődő festmény eredeti élet is – elutasította, hogy Khuen-Héderváry elfogadható jelölt lenne.

Ismét Wekerlét, de ekkor már újdonsült miniszterelnökként prezentálja Margitay másik életképének módosított változata. A *féltékeny* című festmény egy parkbeli jelenetet ábrázol: a férj egy fiatal lányt szórakoztat, amit felesége, aki a pad melletti széken ül, duzzogva szemlél. A karikatúrán a feleség szerepét Tisza Kálmán kapta, míg a vonzó férj a frissen kinevezett kormányfő, Wekerle Sándor, aki Apponyi Albert gróffal flörtöl (*Bolond Istók*, 1892. december 25. 9.).²⁶ Apponyi ellenzéki politikusként szorgalmazta az egyházpolitikai reformokat (de a kötelező polgári házasságot nem támogatta), s jelentős szerepe volt abban, hogy a Szapáry Gyula gróf vezette kabinet megbukott. Az ex kormányfő helyett Wekerle inkább az ellenzéki Apponyi felé tesz gesztusokat a rajz üzenete szerint.

Megbukott és frissen hatalomra került miniszterelnököt máskor is ábrázoltak egyszerre. Zichy Mihály *Hulló csillagok* (1885)²⁷ című műve születéséhez képest évekkel később inspirálta Jeney Jenőt (*Bolond Istók*, 1899. november 19. 3.). Az éterben még lebegő csillagokba Széll Kálmán miniszterelnök, Apponyi („jog”) és Plósz Sándor igazságügyér („igazság”) portréi kerültek. Széll hármas jelszavát („jog, törvény, igazság”) reprezentálták a még aktív égitestek. A már kiégett, lehullott csillag Tisza Kálmán arcképét mutatja, s a „*corruptio*” felirat került rá, sugallva a reményt, hogy a korrupciós botrányok befejeződnek a néhány hónapja regnáló Széll-kormány alatt. Jeney ki is egészítette Zichy festményét: a jobb alsó sarokba Bánffy volt kormányfő feje került meghasadt égitestként, akit Ugron Gábor, a Bánffy-kormány ellen zajló obstrukció egyik vezéralakjának csillaga fog eltalálni.

A karikatúrák egy része a munkáját éppen csak megkezdő miniszterelnököt prezentálta általában pozitív karakterként, reménykeltő módon, vagy a kormányfők bukását állította pellengérré, míg másik részük – elsősorban a Munkácsy-kép különféle változatai – mintegy próféciaként vetítette előre az élclapok olvasóinak a várható eseményeket. A kormányfők távozása azonban nem volt váratlan esemény, a karikaktúrák megjelenése előtt a napilapok már távozásukról, kormányválságról cikkeztek,²⁸ a tájékozott olvasó számára ezek a karikaturák a napi sajtóban tárgyalt, ismert híreket dolgozták fel.

²⁵ A Pesti Napló január 1-jei számában a kormányválságról és annak megoldásáról számol be, ismertetve a korona javaslatát a kormányfőre Khuen-Héderváry személyében (3. old.), aki azonban nem élvezte a Szabadelvű Párt támogatását. Az Andrásyok (Tivadar és ifj. Andrásy Gyula is képviselők) voltak, a karikatúrán az utóbbi látható, a Wekerle-kormány király személye körüli minisztereként) Széll Kálmánt támogatták volna a miniszterelnök-jelöltek közül. Szalai: *Iffabb Andrásy Gyula élete és pályája*, 22–23.

²⁶ A festmény megjelent: *Vasárnapi Ujság*, 1892. december 11. 844.

²⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1885. július 12. 453.

²⁸ Wekerle estében például: *Lejtőn*. Pesti Napló, 1894. december 1. 1.; Bánffyról: *Taktikázás*. Pesti Napló, 1899. február 2. 2.

Választások

A választási kampányok tekintetében egyértelmű az olvasók befolyásolásának szándéka, s az élclapok sokrétű eszközökkel éltek a cél elérése érdekében. Az ellenzéki kampányesemény jelentőségének, sikerének degradálásával például a kormánypárti élclap is direkt módon hatni kívánt olvasói véleményére: Kacziány Ödön *Cigányok útban* című friss festményét alakította át a *Borsszem Jankó* (1891. december 20. 1.). A szignó nélküli karikatúra módosított címet kapott: *Cigányok a hóban*, de a kompozíciót megtartotta a rajzoló, még ha közelebbi fókusz is választott. (A festmény alkotójának nevét azonban helytelenül jelölte meg, mert Kacziány Géza nem festőként tevékenykedett.) Ismét politikusokat bújtattak cigányok bőrébe, s az útjelző táblán szereplő „Kolozsvár” felirat igazítja el az olvasót: a Nemzeti Párt kolozsvári útjára utal. Apponyi Albertet meghívták a választási kampány időszakában Kolozsvárra, ahol a *Pesti Napló* szerint nagy ovációval fogadták a nemzeti párti képviselőket.²⁹ Ezzel szemben a kormánypárti karikatúrán fagyoskodó-vacogó ellenzékieteket láthatunk, a torzkép nem azt sugallja, hogy sikeres volt a nemzeti párti gyűlés Kolozsvárott.³⁰

Más műfajú az oppozíció élclapjának átalakított műve: a *Kakas Márton* Munkácsy *Krisztus Pilátus előtt* című képét választotta alapanyagul a fővárosi voksolások idején (1901. szeptember 22. 8–9., Bér Dezső).³¹ A lipótvárosi Pilátus Podmaniczky, Sándor Pál (szintén szabadelvű pártbeli) pedig Krisztus. A farizeusok: Mezei Mór (szabadelvű), Schweiger Márton, Kohner Zsigmond (a pesti izraelita hitközség vezetője). Sándor Pál és Mezei Mór mindketten az V. kerületben lettek jelöltek, míg Podmaniczky a IV. kerületben.³² Schweiger volt az V. kerületben a küldöttségi elnök és választási elnökhelyettes.³³ A kerületben dúló választási viták kapcsán a Szabadelvű Párt (amelynek elnöke Podmaniczky) úgy határozott, hogy hivatalos jelöltje Mezei Mór.³⁴ Ezzel politikai tekintetben Sándorra ugyanúgy „halálos ítéletet” mondtak, mint Krisztusra – élcelődik a kormánypárti választási vitákon az oppozíció élclapja.

Szintén keleti helyszínre kalauzol bennünket Tornai Gyula *Keleti mesevilág* című képe, amelyet Éder Gyula alakított át a *Kakas Márton* számára (1905. január 22. 3.) úgy, hogy a kompozíciót jelentősen módosította. A festményen egy emberevő szörny előtt vízben gázol egy férfi. Éder karikatúráján Tisza Istvánt üldözi az „obstrukció” szörnyetege nem sokkal a parlament feloszlását követően, a választási kampány közepette. A voksolások előtt publikált képen Tisza kardjára is a „választás” felirat került, s a politikus dühös arckifejezéssel pillant a vízbe. A *Kakas Márton* nem lelkesedett Tiszáért, máskor is hevesen bírálták politikáját és a házszabályrevíziót, a „zsebkendő szavazást”,³⁵ így nem csoda, hogy ilyen kellemtelen szituációban rajzolták meg – talán bízva sikertelenségében a választásokon.

Már nem kampányokhoz kapcsolódik, nem kampányidőszakban született a következő rajz, hanem a voksolásokat szabályozó törvényi kereteket bírálja. Wágner Sándor *Huszár*

²⁹ *Gróf Apponyi Albert Kolozsvárott*. Pesti Napló, 1891. december 13. 3.

³⁰ A festményt publikálták: *Vasárnapi Ujság*, 1891. december 13. 820.

³¹ Többször megjelent a teljes festmény vagy csak valamely részlete: *Vasárnapi Ujság*, 1881. szeptember 4. 566., *Vasárnapi Ujság*, 1882. április 16. 245., *Vasárnapi Ujság*, 1900. május 6. 284–285. (Munkácsy május 1-jei halála alkalmából publikált összeállítást a lap.) 1881-ben fejezte be Munkácsy, először 1882-ben állították ki.

³² *A választások előtt*. Pesti Napló, 1901. szeptember 7. 3.

³³ *Választási mozgalom*. Pesti Napló, 1901. szeptember 18. 2.

³⁴ *Választási mozgalom*. Pesti Napló, 1901. szeptember 15. 2.

³⁵ A képet valószínűleg kiállították Tornai kiállításán: *Vasárnapi Ujság*, 1904. január 24. 57–58.; az *Üstökös* is ábrázolta örülként Tiszát ugyanebben az időszakban: 1905. január 8. 1.

bravúr című festményén egy vágató huszár egy kisgyermeket kap el a földről, megmentve ezzel az életét.³⁶ A *Kakas Márton* címlapján Tisza István (1908. október 4. 1., Éder) a „pluralitás” nevű gyermek életét menti meg. A kép a választójogi reform kapcsán kibontakozott vitára utal: Tisza sohasem volt híve az általános választójognak, míg a kormányzó függetlenségi párt, még ellenzéki erőként, kampányaiban többször követelte azt. Kormányra kerülve azonban már eltávolodtak az eszmétől, és ifjabb Andrassy Gyula gróf belügyminiszter ú. plurális választójogi javaslatot terjesztett be 1908. november 11-én,³⁷ amelyet azonban nem tárgyaltak a parlamentben, maga Andrassy kérte az uralkodót, hogy a heves ellenállás miatt vegyék le a javaslatot a napirendről.³⁸ A *Pesti Napló* értesülése szerint Tisza István viszont kiállt mellette, támogathatóbbnak tartotta, mint az általános választójogot.³⁹ A karikatúra még azelőtt mondott véleményt a sajtóból ismert javaslatról, hogy az a Ház elé került volna, csatlakozott a tervezet elleni tiltakozókhoz.

Láthatjuk, e témában is előszeretettel használtak fel életképeket, talán azért, mert ezek tág mozgásteret adtak a karikaturistáknak a szereplők behelyettesítése tekintetében, s kevésbé igényeltek előzetes (történelmi vagy képzőművészeti) ismereteket.

Párton belüli konfliktusok, pártküzdelmek, párthelyzet

A párton belüli viták esetében fontos szempont lehetett az olvasó informálása, esetleg a konfliktusok bagatellizálása vagy az ellenfél táborán belüli nézeteltérések felnagyítása. Bihari Sándor új életképe, *A falu rossza* című mű⁴⁰ átalakított verzióján (*Borsszem Jankó*, 1890. december 21. 4.) a falu lakói, a kormánypárti képviselők előtt vonulnak végig az ellenzéki erők Szilágyi Dezsővel az élen, akit a képalírás már nem csupán a falu, hanem az egész ország „rossza”-nak titulált. Szilágyi azzal vívta ki az ellenzéki vezetők nemtetszését, hogy az általa és Apponyi (a háttérben trombitáló alak a festményutánzat) által vezetett ellenzéki tömörülésből kilépett, és 1890 tavaszán igazságügyminiszteri posztot vállalt. Ennek negatív visszhangján élcelődik a *Borsszem Jankó*.

Ellenzéki lap is tematizálta az oppozíció konfliktusait. A Dugovics Titusz önfeláldozásáról szóló mítosz több karikatúrán is megjelenik, azonban Wágner Sándor *Dugovics Titusz önfeláldozása* című festményéhez hű variánsként már jóval kevesebbszer. A kompozíciót megtartotta a *Bolond Istók* képe (1890. szeptember 21. 3., szignó nélkül), amelyen a függetlenségi kör várából Eötvös Károly rántja le Ugron Gábort. Eötvös ugyanis a székely vasút kapcsán személyeskedő hangnemben vádaskodott Ugron ellen, amit Ugron visszautasított, ráadásul a függetlenségi párti politikai elvek tekintetében sem értett egyet a két képviselő, amit a következő – a sorból némileg kilógó – festményváltozat is érintett.⁴¹ Munkácsy ugyan-

³⁶ A *Vasárnapi Ujság* festményhez tartozó szövege szerint megtörtént eset inspirálta a képet: hadgyakorlat közben nézelődő közönség felé vágóztak a huszárok még az 1848-as forradalom előtti időkben, mindenki menekülőre fogta, kivéve egy rémült kisfiút, aki a nagy ijedtségtől nem tudott elfutni. Egy huszár kivált a sorból, s felkapta a ruhájánál fogva a gyermeket. *Huszár bravúr*. *Vasárnapi Ujság*, 1878. március 17. 170. (A 169. oldalon a festményről készült rajzot közölte a *Vasárnapi Ujság*.)

³⁷ *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, 205.

³⁸ Szalai: *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*, 84.

³⁹ *A választói reform*. *Pesti Napló*, 1908. szeptember 27. 5–6.

⁴⁰ Megjelent: *Vasárnapi Ujság*, 1890. december 7. 804. Mire Bihari elkészítette életképét, Tóth Ede *A falu rossza* című népszínművét már évek óta (Tóth 1874-ben írta a darabot) nagy sikerrel játszották. Sótér (szerk.): *A magyar irodalom története*, 519–520.

⁴¹ Vasút: *Ugron és Eötvös*. *Pesti Napló*, 1890. szeptember 19. 1.; pártellentét: *Ugron Gábor Gyomán*. *Pesti Napló*, 1890. szeptember 16. 2–3.

is egy olyan alkotással is bekerült a *Borsszem Jankó* hasábjaira – s látható maga a mester is a torzkép alsó felében, ahogy nagy lendülettel alkotja meg figuráit –, amelyet éppen az új Országház számára festett, de nem a jól ismert honfoglalást,⁴² hanem egy csatajelenetet ábrázol a „mű”. A gúnyképet a rajzoló Wilhelm von Kaulbach⁴³ *Hunok csatája* című művéről mintázta (*Borsszem Jankó*, 1890. október 12. 3., szígnő nélkül), s hunok és rómaiak helyett ellenzéki (Irányi Dániel, Madarász József, Eötvös Károly, Helfy Ignác) politikusok feszülnek egymásnak, a pajzson Ugron Gábor áll Attila helyén a kép fókuszában. Ugron ugyanis néhány párttársával együtt kilépett a függetlenségi pártkörből. A vitát a párt programja váltotta ki, mivel Ugron a perszonálunió elvét kívánta hirdetni.⁴⁴ Kaulbach népszerű képe a hunok és a rómaiak catalaunumi ütközetét örökítette meg: a csatának nem volt valódi győztese, de mindkét fél komoly veszteségeket szenvedett – ezt a tanulságot üzeni a *Borsszem Jankó* a viszálykodó oppozíciónak.⁴⁵

Egy későbbi torzrajon már nem az ellenzék, hanem a kormánypárt helyzetét mutatta be a *Bolond Istók*. A Feszty-körkép (1894) egyik jelenetét, *A táltos áldozatát* rajzolta újra Cserépy Károly Árpád (*Bolond Istók*, 1894. július 29. 7.). Az áldozat helyszíne jól felismerhető a karikatúrán, bár a festményen edényt nem láthatunk, csak az áldozatokat. Tisza Kálmán a táltos, aki elesik, miközben védi a „szabadelvű húsosfazek”-at. Tisza edénye viszont törött és összedrótozott, azaz az ellenzéki élclap a kormánypárt szétesését és az e szerepkörrel együtt régóta élvezett privilégiumok elvesztését jósolja, arra utal, hogy hiába áldozza fel magát Tisza, nehéz lesz összetartania a pártot. Az ex kormányfő mellett a földön fia, Tisza István fekszik, akinek a kép nem jósol fényes politikai karriert. A festményrészlet átalakítására akkor került sor, amikor az alkotást megtekinthette a közönség, talán így is népszerűsíteni akarták Feszty monumentális képét.

Szintén a kormánypárthoz kapcsolódnak Ferraris Artúr *A tarokk-parti* című festményének átalakított verziói. Az életképen Deák Ferenc portréja alatt kártyáznak a Szabadelvű Párt tagjai (Sváb Károly, Nedeczky István, Jókai Mór, Tisza Kálmán; nézi a játékot Mikszáth Kálmán, Gajáry Ödön, Udascalchi Gyula herceg, Podmaniczky Frigyes, Csernátony Lajos, Beöthy Algernon és Pulszky Károly).⁴⁶ *A Fair play* című karikatúra (*Borsszem Jankó*, 1899. március 12. 3., Faragó József) megváltoztatta a nézőpontot, s Deák arca mérges vonásokat mutat, nem elégedett az utókor szabadelvű politikusaival. A rajz címe pedig utal a kártyapartira éppen berontó Szemere Miklós gróf röpiratának (1896) címére. Tisza Kálmán helyett immár Tisza István és Rosenberg Gyula játszik a kormánypárt részéről, Ivánka Oszkár, valamint Horánszky Nándor a Nemzeti Párt színeiben. A képaláírás szerint a magyar boldog („All right! Most már boldog a magyar!”), azonban Szemere 1897-ben elhíresült pohárköszöntőjében éppen ennek ellenkezőjét állította: „Nem boldog a magyar!” Szemere társadalomkritikát tartalmazó röpirataiban a tisztesség és a tekintély hiányát jelölte meg súlyos problémaként – talán a *Borsszem Jankó* is ezen értékeket hiányolja a politikai elit tekinteté-

⁴² 1890-ben szerződést kötöttek Munkácsy Mihállyal, hogy négy éven belül alkosson meg egy olajfestményt Árpád honfoglalása címmel, amely a képviselőház üléstermék fogja ékesíteni. Cieger: *Árpád a Parlamentben*, 144. Ennek tartalmát is találgatja e rajzával a karikaturista.

⁴³ Kaulbach a müncheni képzőművészeti akadémia igazgatójaként hatást gyakorolt Munkácsyra. Végvári: *Munkácsy Mihály levelei*, 11.

⁴⁴ *Október 1.* Pesti Napló, 1890. október 2. 1.; *A párt-körökből.* Pesti Napló, 1890. október 3. 1.

⁴⁵ A képet lásd: <https://www.staatsgalerie.de/g/sammlung/sammlung-digital/einzelansicht/sgs/werk/einzelansicht/D7F64AD74DBADE65661944A0DC47E6D1.html> (utolsó megtekintés: 2023. április 27.); Neviny: *Wilhelm von Kaulbach*, 7.

⁴⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1902. április 6. 220.

ben –, s mivel a lótarás mellett szeretett kártyázni is, ideális szereplője lehetett egy efféle jelenetnek.⁴⁷ A későbbi karikatúrán a Szabadelvű Párt huszonöt éves jubileuma alkalmával ismét felbukkan a pártösszetartozást is kifejező kártyaparti, azonban már csak Jókai, az idős Tisza Kálmán és Deák unokaöccse, Nedeczky játszanak, ellenzéki szereplőt nem láthatunk. Összekapcsolja a két gúnyrajzot, hogy Deák karba tett kézzel ez alkalommal is kifejezi elégedetlenségét (*Borsszem Jankó*, 1900. március 11. 1., Homicskó Atanáz).

Az egykori ellenzéki erők belső konfliktusai kormányra kerülésük után is megjelentek karikatúrán. Az önálló magyar bank ügye nem vezetett ugyan Kossuth Ferenc miniszteri székből való távozásához 1909-ben, de párton belüli konfliktust és kormányválságot okozott. Linek Lajos ebben az ügyben rajzolta meg a *Kakas Márton* állásfoglalását Bihari Sándor *Bíró előtt* című festménye közvetítésével.⁴⁸ Bihari művének központi személye a falusi bíró, aki-nél a zenész cigány panaszt tesz, mert a módos gazda fia eltörte a hegedűjét. Bemutatja a használhatatlan hangszert, de mivel a tettes rangban felette áll, kizárt, hogy számára pozitív ítélet szülessen. A cselekményt a többi muzsikusz figyel, akik dühösen, értetlenül állnak. A karikatúrán (1909. március 14. 8–9.) Kossuth kereskedelemügyi tárcavezető kapta a bíró szerepét, Holló Lajos, függetlenségi-ellenzéki politikus, a bankcsoport egyik vezetője a vádló, aki az „önálló bank” feliratú hegedűjét tartja a kezében. A hangszert összetörő vádlott pedig Ugron Gábor, szintén függetlenségi párti politikus. A Holló–Justh csoport elkötelezett híve volt az önálló magyar nemzeti banknak, míg a függetlenségi párt másik fele nem támogatta azt. Mindkét szárny meg akarta nyerni magának Kossuth támogatását,⁴⁹ de a *Kakas Márton* festményen keresztül közvetített üzenete nem sok esélyt adott a bank felállításának.

Linek némileg későbbi rajzán a *Ecce homo* festményt felhasználva Kossuthot bújtatta Krisztus ruhájába, s Eötvös Károly látható Pilátusként (*Kakas Márton*, 1909. április 11. 16–17.). A tömegben felismerhető Polónyi Géza volt igazságügyminiszter, illetve egy 20 000 koronás zsák tűnik fel a bal oldalon. Miklós Gyula volt főispán és Eötvös ugyanis felkeresték Kossuthot, azt állítva, hogy a külügyminiszter, Agenor Gołuchowski gróf 1905-ben a főispánon keresztül meghívta őt Bécsbe, hogy egyeztessenek esetleges szerepvállalásáról a kormányban. Eötvös tanúként jelentkezett Miklós ügyében, s úgy emlékezett, hogy Kossuth késznek mutatkozott a bécsi egyeztetésre. A *Pesti Napló* szerint Eötvös minden bizonnyal tévesen emlékszik, legalábbis nem minden részletet elevenít fel pontosan.⁵⁰ Miklós 1909. március 31-én cáfolta, hogy a Fejérváry-kormánytól személyes jutalmat kapott volna. A számára jutott 20 000 koronából (ami a zárszámadás vitájakor került ismét terítékre) állítása szerint felhívásokat küldött ki az úgynevezett békeakció kapcsán. 1905 nyarán ennek az volt a célja, hogy Kossuth Ferenc alakítson kormányt, s át lehessen lendülni a válságon a vitás katonai kérdések kikapcsolásával. Kossuth állítólag késznek tűnt arra, hogy Bécsbe utazzon

⁴⁷ Bacher-Tuli: „A zöld színpad”, 137–138. Szemere 1897. február 7-én ünnepi szónokként a Nemzeti Kaszinó Széchenyi-lakomáján sötét színekkel festette le a magyarság helyzetét, a beszéd nagy feltűnést keltett az ünneplők között, s a sajtó is szenzációként tárgyalta. Az egyik tudósító szerint a beszéd „az elejétől végig izgató merészségű” volt. A *Széchenyi-lakoma*. Budapesti Hírlap, 1897. február 8. 1.

⁴⁸ Közli: *Ország-Világ*, 1886. november 27. 790. A *Bíró előtt* (1886) népszerűségéről, ismertségéről lásd: Fónagy: *Bihari Sándor*, 353–365. A festmény 1886-ban megjelent a Vasárnapi Ujság lapjain: *Vasárnapi Ujság*, 1886. október 17. 680.; Bihari tollrajza saját festménye után: *Vasárnapi Ujság*, 1906. április 8. 222.

⁴⁹ A kormányt ekkor kormányalakítási válság sújtotta, amelyet az uralkodó úgy hidalat át, hogy a tavasszal lemondott kormányt újra kinevezte. Az önálló magyar bank körüli párton belüli viták eredménye az lett, hogy 1909 őszén kettészakadt a függetlenségi párt. Pölöskei: *A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása*, 619–625.

⁵⁰ *Kossuth Ferenc és Miklós Gyula*. Pesti Napló, 1909. április 6. 2.

egyvezetés céljából, de a találkozó végül Kossuth betegsége miatt elmaradt. Kossuth azonban cáfolta a vádakát, Gołuchowski szintén kijelentette, hogy nem volt tudomása a szétküldött felhívásokról sem.⁵¹ Kossuth visszautasította, hogy hajlandó lett volna miniszterséget vállalni és ejteni a katonai követeléseket.⁵² Eötvös a karikatúrán úgy prezentálja a tömegnek a minisztert, az egykori ellenzéki politikust, mint aki engedett volna a katonai követelésekből (például: magyar vezényleti nyelv), ami nyilvánvalóan nem jó fényben tünteti fel Kossuthot. Valószínűleg azért ekkor került elő az ügy az élclapban 1909-ben, mert a képviselőházban előszedték azt az elszámolások boncolgatása közben.⁵³ A képviselőházi naplóban rögzítettek szerint Miklós valóban átvette a pénzt: „egy levélpapírra az van írva, hogy: »20.000 koronát megbizatom céljaira felvettem«”,⁵⁴ de az nem derül ki, mire kapta ezt az összeget.

Ebben a tematikában találkozhatunk a legtöbb történelmi-mitológiai kötődésű festmény átalakított változatával. Történelmi szereplők, események tanulságait ajánlották a csatározó politikai aktorok figyelmébe, mindamelllett, hogy az életképek e témában sem hiányoznak a repertoárból.

Az egyházpolitikai viták szimbólumai

Az elhúzódó belpolitikai viták egyike volt 1894–1895 folyamán az egyházpolitikai törvények körül kialakult konfliktus. Azt várhatjuk, hogy ennek kapcsán vallásos tematikájú festményeket (is) felhasználtak a karikaturisták. Elsőként azonban nem illet említünk:⁵⁵ Csók István *Báthory Erzsébet* (1895) című történelmi képét a *Borsszem Jankó*ban Faragó gondolta újra (1895. október 6. 8–9.).⁵⁶ A kegyetlenként elhíresült fejedelemasszony helyére Schlauch Lőrinc váradi püspököt ültette a karikaturista, aki elé Hock János, Kaas Ivor, Antonio Agliardi pápai nuncius és Vajay István katolikus plébános, függetlenségi országgyűlési képviselő löki a mezíten fiatal lányokat. Néhányuk már a földön fekszik („vallásszabadság”, „liberális eszmék” és „haladás”), az erősen tiltakozó „recepció” nevű nőt pedig éppen Schlauch elé vonszolják. Hideg vízzel – ami a legendák szerint szintén a kínzás egyik eszköze volt – Steiner Fülöp, székesfehérvári püspök⁵⁷ önti le az ellenálló lányt. Faragó közelebbi fókuszot választott, mint Csók, hogy az alakok mindegyike felismerhető legyen, de a kompozíciót megtartotta. A cselekményt csupán szemlélő férfiak is többségükben ellenzéki politikusok (Zichy Nándor, Ugron Gábor, Esterházy Miklós Móric gróf pedig háttal áll), vagy olyan volt kormánypárti honatya, aki túl liberálisnak találta a párt egyházpolitikai törvényeit (Szapáry László), illetve a főrendiház tagja, Szapáry Géza. A zsidó vallás recepciójáról szóló

⁵¹ *Kossuth Ferenc és Miklós Gyula*. Pesti Napló, 1909. április 1. 3–4.

⁵² *Kossuth Ferenc és Miklós Gyula*. Pesti Napló, 1909. április 6. 2.

⁵³ *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, 280. (1909. március 29-i ülés.)

⁵⁴ *Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, 282.

⁵⁵ Két alkalommal – Árpádra fókuszálva – Munkácsy Mihály *Honfoglalás* című festménye is megjelenik az egyházpolitikai viták interpretációiban, azaz ez alkalommal sem vallásos tárgyú, hanem történelmi képet alakítottak át: *Bolond Istók*, 1894. március 4. 6–7., szignó nélkül; *Borsszem Jankó*, 1894. március 4. 10–11., Márk Lajos. Lásd Tamás: Árpád és az uralkodók metamorfózisai, i. m.

⁵⁶ A képet közölte: *Vasárnapi Ujság*, 1895. szeptember 29. 645.; *Magyar Szalon*, 1895–1896, 24. köt. 303–304. A kép hazai nem lelkes fogadtatása, az állami vásárlás elmaradása mélyen letörte Csókot. A kép születéséről és recepciójáról lásd: Révész: *Csók István: Báthory Erzsébet*, 283–313.

⁵⁷ A püspököt a Pesti Napló szerzője intoleránsként, fanatikusként jellemzi. *Belföld*. Pesti Napló, 1895. október 18. 4.

törvényt a főrendiház 1895 májusában fogadta el, s azt 1895. október 1-jén szentesítette az uralkodó. E hosszú vitát, az annak áldozatául esett eszméket ábrázolta Faragó.⁵⁸

Egyházpolitikai kérdések később is megosztották a honatyákat, így a katolikus autonómia ügye is, aminek szemléltetéséhez már vallásos tematikájú festményt választottak a karikatúristák. Feszty Árpád nevééről ma leginkább körképe jut eszünkbe, a karikatúráknak azonban e monumentális festmény ritkábban volt csak ihletője. A *Krisztus temetése* című alkotása viszont kétszer is átdolgozásra került.⁵⁹ A triptichon harmadik darabját alakította át Faragó a *Kakas Márton* lapjain (1902. február 2. 3.). A kompozíció öt női alakját megtartotta, s mindegyiküket politikussal helyettesítette. A főalak, Magdolna helyett az ellenzéki Katolikus Néppárt vezéralakja, Zichy Nándor gróf az, aki ruháitól megválva mély fájdalomtól gyötörve a sír előtt fekszik. Zichy és politikustársai (Majláth József gróf főrendi házi tag, Rakovszky István és Molnár János néppárti politikusok) az autonómiát siratják. A katolikus autonómia kérdése nem először képezte vita tárgyát a Házban, s az 1897 és 1902 között üléselő második katolikus autonómiakongresszus⁶⁰ javaslatait sem sikerült megvalósítani: az uralkodó halasztotta az ügyet, a pápa pedig egyenesen megtiltotta az új tervezet elfogadását, mivel a világi személyek túlzott térnyerését látta benne. Vaszary Kolos esztergomi érsek és hercegprímás is a püspöki kar felsőbbbségét hangsúlyozta, és javaslatában erősen korlátozta a világiakat megillető jogköröket.⁶¹

Szintén 1902 februárjában jelent meg ugyanebben a témában Jeney Jenő rajza a *Bolond Istókban* (1902. február 2. 6–7.), azzal a különbséggel, hogy Jeney a festmény mindhárom darabját átalakította. Az első részen, a *Krisztus levétele* címűn a hóhér, Asbóth János leengedi a keresztről Krisztus, az Autonómia testét. Timon Ákos tanár,⁶² Wlassics Gyula kultuszminiszter, Horánszky Nándor és Ugron Gábor tűnnek még fel. Wlassics Magdolna képében került a karikatúrára, Timon pedig a kereskedőében, aki engedélyt kapott arra, hogy leemeltesse Krisztust a keresztfáról. A két lator („Indolentia” és „Hyerarchia”) még keresztre feszítve látható, utalva arra, hogy melyek azok a tényezők, amelyek – véleményük szerint – akadályozták a katolikus autonómia létrejöttét. A *Sirba vitel* című második képen a halottas menetben a test mögött Ugron, Horánszky, Zichy, Wlassics, Rakovszky és Vaszary halad, elől pedig Széll Kálmán miniszterelnök, valamint Schlauch Lőrinc ismerhető fel. A *Krisztus siratása* című részen pedig ismét Wlassics tűnik fel Magdolnaként az előtérben, az autonómiát

⁵⁸ Schlauchot és törekvéseit a *Pesti Hirlap* egyenesen ultramontánnak bélyegzi. *Tolerabitur*. Pesti Hirlap, 1895. szeptember 3. 1. Schlauch röpiratában (*Dr. Schlauch Lőrincz bibornok, váradai püspök fölterjesztése az „egységes polgári házasságjogról” szóló törvényjavaslatra és indoklására*. Budapest: Franklin, 1893.) élesen bírálta a polgári házasság intézményét is.

⁵⁹ A *Vasárnapi Ujság* nemcsak a festményt mutatta be részleteiben vagy mindhárom képet egyszerre, hanem már a vázlatok elkészültéről is beszámolt 1898-ban (*Vasárnapi Ujság*, 1898. november 13. 799.). A kész festményt úgy aposztrofálja a lap, hogy Feszty „sokat emlegetett bibliai nagy festménye” (*Vasárnapi Ujság*, 1902. január 26. 52.). A kép ismertségét növelhette, hogy Feszty korábban is festett a triptichon egyik darabjának témájához hasonló képet: 1889 telén állított ki hasonló kompozíciót *A kesergő asszonyok Krisztus sírjánál* címmel, amely meghihlette Rudnyánszky Gyulát, aki *Krisztus sírjánál*. *Feszty Árpád képéhez* címmel verset közölt. *Vasárnapi Ujság*, 1889. december 8. 793–794.

⁶⁰ Az első kongresszusra 1870–1871-ben került sor Eötvös József báró minisztersége idején.

⁶¹ Anka: *Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról*, 22–23.; Nándori: *A katolikus autonómia történetéhez*, 201–232.

⁶² Timon neve korábbi szervezkedésnél is feltűnik: bizalmas pártközi értekezletre hívták meg 1893-ban, amelyet Esterházy Miklós Móric gróf szervezett az egyházpolitikai törvények elleni összehangolt akciói tervezése során (Ugron Gábor és Zichy Nándor is részt vett az értekezleten). Bonitz: *Gróf Zichy Nándor*, 227.

siratja még Ugron, Zichy János gróf, néppárti politikus, továbbá Apponyi és Rakovszky. A festmény felidézése hivatott a katolikus autonómia kudarcának jelentőségét is illusztrálni.

A vallásszabadság kérdését később Munkácsy-kép átdolgozásával is megjelenítették. A *Borsszem Jankó*ban (1907. december 1. 12–13., Bér Dezső) Wekerle miniszterelnök ül a helytartó székében, de a cím (*Az Eszme Pilátus előtt*) és a felirat Pilátus két oldalán („1848” és „1867”) arra utal, hogy az 1848–1867-es eszmék Pilátusa előtt nem konkrét személy, hanem szintén egy eszme, a vallásszabadság áll Krisztusként. A tematika és a festmény tárgya könnyedén összekapcsolható. Farizeusként Apponyi Albert, Batthyány Tivadar, Holló, M. Sümegi Vilmos, Visontai Soma és Kossuth Ferenc látható. A rajz valószínűleg az 1907. évi 27. tc. (a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól) ellenében fogalmaz meg kritikát. A törvényben ugyanis az egyházak az egyházi önkormányzat és a vallásszabadság megnyirbálását látták, mivel a törvény meghatározta nemcsak a tanítók juttatásainak kötelező mértékét, hanem büntetetheőségüket is, illetve a törvény jelentős része az egyházi iskolákon kívül a szerzetes tanítókra és apácákra is vonatkozott. Sérelmezték, hogy ugyan az egyházi fenntartású iskolák is egyre nagyobb mértékben kaptak állami támogatást, de ez egyben az állami befolyás növekedését is jelentette.⁶³

Az életképek helyett történelmi-bibliai tárgyú festmények átalakításával kommentálták az élelapok az állam és az egyház viszonyát érintő konfliktusokat.

Közéleti szereplők fegyelmi ügyei

Vallásos tárgyú festmények többször szerepeltek nem egyházi ügyekhez kapcsolódó karikatúrákon. Munkácsy két műve hasonló tematikát járt körül, s mindkettő előfordult egy-egy közéleti szereplő fegyelmi ügyének a tárgyalása céljából. Az egyik az *Ecce homo*, a Krisztus-trilógia harmadik darabja, amelyet a millenniumra készített, s 1896. április 26-án állított ki. A festmény azt a pillanatot örökíti meg, amikor Pilátus megmutatja Krisztust a népnek a palota erkélyén. A tömeg Krisztus halálát kívánja, az erkélyen római katonák tartják fenn a rendet.⁶⁴ A mű bemutatását követően két karikatúra is született, amely feldolgozta a képet. A *Bolond Istók* a Krisztus-alakra fókuszált (*Bolond Istók*, 1896. május 3. 5., szígnő nélkül),⁶⁵ míg a *Borsszem Jankó* többet mutat meg a kiabáló tömegből (*Borsszem Jankó*, 1896. május 10. 10–11., Faragó József). Faragó képén a tömeget az ellenzéki politikusok alkotják (Apponyi, Kaas, Ugron, Vajay, Hock, Holló, Bartha Miklós, Madarász, József, Beöthy Algernon), Pilátus Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke, Krisztus pedig Fejérváry honvédelmi miniszter. Római katonaként a kormánypárti erők (Bánffy miniszterelnök, Wekerle, Perczel Dezső belügyminiszter, Gromon Dezső államtitkár) kaptak helyet, illetve Falk Miksa, akinek lapja,

⁶³ Például: *Bánffy riadója*. Egyenlőség, 1907. november 17. 3.

⁶⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1896. május 3. 289–290.

⁶⁵ A *Bolond Istók* képe Prónay Dezső báró főrendiházban elmondott beszédének fogadtatását mutatja be. A karikatúrán Bánffy Dezső báró miniszterelnök prezentálja Krisztusként Prónayt, mögötte Szilágyi József, a főrendiház elnöke áll római katonaként, a tömegben szereplő honatyák (például: Münnich Aurél, Keglevich István gróf) karjukat lengetik vagy köpködnek Prónay-Krisztus felé. Bár Bánffy azt kívánta, hogy a millenniumi ünnepi törvényjavaslatot vita nélkül, egyhangúlag fogadja el mindkét ház, Prónay az uralkodót bíráló beszédet mondott a főrendiházban (kifogásolta, hogy Ferenc József nem jelent meg ezen ünnepi alkalommal a Házban). A Pesti Napló szerzője elítélte, hogy Prónay az ünnepi hangulatot beárnyékolta beszédével. *Országgyűlés*. Pesti Napló, 1896. április 25. 1.; *Belföld*. Pesti Napló, 1896. április 26. 3. A gúnyrajz tehát nem egy konkrét fegyelmi ügyet tematizál, hanem azt, hogy az ellenzéki érzelmű Prónay a kormányzat szerint a főrendiházban nem az elvárt módon viselkedett.

a *Pester Lloyd* egy madártollon látható. Fejérváry egymás után kétszer is párbajozott 1896 tavaszán, amivel a sajtótermékek rendre foglalkoztak, minden bizonnyal erre utalt a karikatúra.⁶⁶

Április végén a lapok hírei szerint a minisztert és a vele párbajozó Bernáth Béla országgyűlési képviselőt az ügyészség perbe fogta párbajvétség miatt.⁶⁷ Az ellenzék Fejérváry elítélését kívánta sorozatos párbajvétségei miatt – üzent a festménnyel a *Borsszem Jankó*, ám az uralkodó – „felségjogával élve” – mindkét Fejérváry ellen indított pert törölte május végén.⁶⁸ Ferenc Józsefnek megvolt erre a lehetősége: az uralkodó a legfőbb bírói hatalom, az ő nevében ítélkeznek a megfelelő szervek, amelyekre átruházta ezt a hatalmat, de alapvetően őt illetik az igazságszolgáltatási jogkörök, ő kegyelmezhet.⁶⁹

Munkácsy másik képe, amely szintén alkalmas volt perek tárgyalása, az ítélethirdetés szimbólumául, a már említett *Krisztus Pilátus előtt*. A *Bolond Istók* egy 1896 eleji rajzán (1896. január 5. 8., szignó nélkül) Zsitvay Leó bíró vette át Pilátus szerepét, s rendhagyó módon két Krisztus áll előtte: Holló Lajos és Bartha Miklós. A farizeusok között láthatjuk Wekerle Sándort, Hieronymi Károly volt belügyminisztert, Havas Imre főügyész-helyettest, Brandenburg Sándort, akit azzal bíztak meg, hogy megvásárolja a *Budapester Tagblat*t, Weissenbacher Endrét, aki a *Szabad Szó* című szabadelvű lapot megvette (szerk.: Hevesi József) és Polónyi Gézá, Bartha védőjét. Anyaként Bolgár Ferenc ellenzéki országgyűlési képviselő, a lap tulajdonos-főszerkesztője látható a *Budapester Tagblatt*-tal mint csecsemővel. Wekerle sajtó útján elkövetett rágalmazás címén állította esküdtszék elé Holló Lajost és Bartha Miklóst a *Magyarország* című napilapban (1894. május 16., 17.) megjelent cikkeik miatt (*Óriási korrupció, Botrány*). Ebben azzal vádolták a kormányt, hogy a rendelkezési alaptól ellenzéki lapokat kívántak megvásárolni, illetve meg is vettek strómanjaik segítségével, akiket busásan megjutalmaztak. A vádakat azonban az ellenzéki politikusok vagy lapszerkesztők nem tudták bizonyítékokkal alátámasztani, Holló ráadásul nem jelent meg a tárgyaláson.⁷⁰⁷¹

⁶⁶ Először az ún. Kasics-ügy következtében került majdnem sor egy párbajra, de úgy tűnik, a segítők hosszas egyeztetéseit követően az elmaradt (*A nap afférjei*. Pesti Napló, 1896. március 13. 6.). Kasics Péter nyugalmazott miniszteri tanácsost Fejérváry korábban elbocsájtotta, mivel az 1895. év végén megszéllőztette a *Nemzeti Ujság*ban minisztere magánéleti problémáit, s a Nemzeti Párt színeiben elkezdett politizálni. Válaszul Fejérváry a *Nemzeti Ujság* szerkesztőjét, Korbuly Józsefet hívta párbajra, amely le is zajlott. (*Törvényték*. Pesti Napló, 1896. május 10. 8.) A *Pesti Napló* április 26-án arról tudósított, hogy Fejérváry egy másik ügyben is párbajozott: Bernáth Béla országgyűlési képviselővel került összetűzésbe négy nappal korábban a Ház folyosóján, majd szobájában nem hallgatta meg Bernáthot, s a modortalan viselkedés következménye lett a párbaj. (*A honvédelmi miniszter párbaja*. Pesti Napló, 1896. április 26. 6.)

⁶⁷ *Törvényték*. Pesti Napló, 1896. április 30. 7.

⁶⁸ *Törvényték*. Pesti Napló, 1896. május 23. 10. Vö. Hajdu: *Fejérváry Géza karrierje*, 42.

⁶⁹ Mezey (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*, 95.

⁷⁰ *A mi elégtételiink.*, „Óriási korrupció.” Pesti Napló, 1895. december 20. 1–11.

⁷¹ A gúnyrajzon két lapvásárlási ügghöz kapcsolódó személyek szerepelnek. A dokumentumok összekeverése következtében Hollóhoz véletlenül nem saját lapjának, a Magyarországnak a szerződése, hanem a *Szabad Szó* című lap eladásáról szóló irat jutott el. A *Szabad Sztót* a Kosmos adta ki, a Magyarországot pedig a Kosmos nyomdájában nyomtatták, így keveredhetek össze az okmányok. Holló – a Kosmos hozzájárulása nélkül – közölte a *Szabad Szó* eladásáról szóló okmányt. Az ügy másik szála az, hogy Bolgártól saját lapját, a *Budapester Tagblat*t szintén meg kívánta vásárolni a Kosmos számára Brandenburg, s állítólag csak annyit kért, hogy a kormány egyházpolitikai irányvonalát támogassa az egyébként nemzeti párti lap, amire a tárgyalás megszakadt. Bolgár ez alapján

Szintén a *Bolond Istókban* jelent meg (1900. május 13. 3., Hatos Sándor) e kép újabb változata: Andrassy Tivadar, az összeférhetlenségi bizottság tagja került a helytartó székebe, Ugron Gábor pedig Jézusként áll előtte. Farizeusként például Eötvös Károly és Bánffy tünik fel. Anyaként Hungária látható, aki mérgesen figyeli az eseményeket. A római katona helyét egy osztrák–magyar címeres öltözetet viselő katona vette át. Az alcím az összeférhetlenségi bizottságban zajló ügyekre utal: 1900 márciusában Olay Lajos képviselő jelentette, hogy véleménye szerint összeférhetetlen Ugron képviselői pozíciójával a hadügyminisztériummal kötött zabszállítási szerződése. Mivel a szerződések már nem voltak érvényben, a bizottság úgy határozott, hogy nem áll fenn összeférhetlenség.⁷² Ezzel azonban nem ért véget az ügy: már másnap újabb összeférhetlenségről (pokrócgár és talpfaszállítás) tettek bejelentést Ugron ellen a képviselőház elnökénél, Perczel Dezsőnél,⁷³ azaz Ugron érdekeltségeit össztűz alá vették.

A pert maguk után vonó konfliktusszituációk ábrázolásához jól illeszkedett Bihari Sándor már említett, *Bíró előtt* című festménye. A *Borsszem Jankó* karikatúrája a kép központi alakjait reprezentálta – a bírót, a sértettet és egyik esetben a vádlottat –, míg a mellékalakokat már nem. A lap két alkalommal elevenítette fel a képet, aktuálpolitikai tartalommal megtöltve. Mindkét alkalommal olvashatunk a képaláírásban párbeszédet is, amelyekben a panaszt tevő cigány az élelapokban szokványos, tipikus nyelvezettel szólal meg. Bér korábbi képén az eredeti festmény több elemét módosította, a későbbi rajzán jobban ragaszkodott az eredeti kompozícióhoz.⁷⁴

A korábbi karikatúrán (*Borsszem Jankó*, 1908. április 26. 3.) Polónyi Géza a sértett, és Zsitvay Leó bíró előtt mondja el panaszát. A cigány-tematika alkalmazására kedvező alkalmat teremtett, hogy ekkor egyszerre zajlott a dánosi cigányok ügye,⁷⁵ valamint Polónyi Géza

---

feltételezte, hogy a kormányzat áll a lapvásárlási szándék mögött, de ezt bizonyítani nem tudta. „*Óriási korrupció.*” Pesti Napló, 1895. december 20. 4–6.

⁷² *Ítélet az Ugron-ügyben.* Pesti Napló, 1900. május 10. 2.

⁷³ *Ugron ügye.* Pesti Napló, 1900. május 11. 4.

⁷⁴ Bér későbbi képe nem egy adott közszereplő ügyéhez kapcsolódik, hanem általánosságban fogalmaz meg véleményt a magyar közállapotokról, illetve a Tiszát ért friss vádakról. A gúnyrajzon „Csecse Gyula”, a szőke cigány tartja törött hegedűjét a bíró felé, ő, Justh Gyulát, a harcias függetlenségi-ellenzéki képviselőt, obstrukciók vezetőjét jeleníti itt meg. A „szőke cigány” említése visszautal a dánosi rablógyilkosságra, mivel a per során az egyik vádlottról, Lakatos Kunáról felröppent a hír, hogy esetleg nem cigány származású, hanem talált gyermek, mert szőke volt a haja. (*Cigányok.* Pesti Napló, 1908. május 9. 5.) Bér karikatúráján a bíró Magyar Mihály, a nemzetet megtestesítő férfi, aki a vádlott Tisza Istvántól kérdezi, hogy mi a véleménye a vádakról. Tisza válaszában megindokolja, miért törte el a hangszert: „Hát mindig *hamisan* húzta a nyavalyás, nem állhattam éppen szó nélkül.” (*Borsszem Jankó*, 1910. június 26. 3.) A *Borsszem Jankó* mindvégig kiállt Tisza mellett, akkor is, amikor házelnökként és miniszterelnökként a hárszabályok szigorításán fáradozott, így egyértelmű, hogy ismét azt az üzenetet közvetíti nem sokkal az 1910. évi választásokat (1910. június 1–10.) követően, hogy az ellenzéki erők, melyek 1910-ig kormányoztak (illetve az akkori házelnök, Justh Gyula), nem megfelelően irányították az országot. Ez nagyon is aktuális állásfoglalás volt, hiszen június 22-én Justh Gyula, a Justh Párt elnöke az alakuló pártértekezleten választási visszaélésekkel vádolta Tiszát és a kormánypárti képviselőket: „Azt pedig még sem lehet elképzelni, hogy ez az ország annyira megfélemedezett volna magáról, hogy azt az óriási büntényt, amelyet Tisza Istvánék a parlamentarizmus ellen elkövettek, néhány év elteltével a feledés fátyolával borítsa és ennek elkövetőit igazolja.” *Pártértekezletek.* Pesti Hírlap, 1910. június 23. 4.

⁷⁵ A vándorcigányok számlájára írt rablógyilkosságról lásd: Gaál: *A dánosi rablógyilkosság*, i. m. Az ügygel természetesen a napisajtó is foglalkozott: *Az érem másik lapja.* Pesti Napló, 1907. április 29. 10. A nagy sajtóérdeklődés mellett zajlott dánosi per alkalmat nyújtott arra, hogy a szerzők megerősítsék, mélyítsék a cigányokról szóló sztereotípiákat. Kriminlizálásukat a Pesti Napló cikke is

és Lengyel Zoltán sajtóperre. Zsitvay a Polónyi–Lengyel sajtóperben vett részt a törvényszék elnökeként. A képaláírásban a „becsület-hegedímet” fordulat szerepel Polónyi szájába adva. A volt igazságügyminiszter Polónyi Lengyel ellen sajtó útján elkövetett rágalmozás miatt indított pert. Lengyel ugyanis azzal vádolta meg Polónyit – aki ennek következtében 1907-ben elveszítette miniszteri tárcáját –, hogy még fővárosi bizottsági tagként pénzügyi visszaéléseket követett el.⁷⁶ A karikatúra publikálásakor az ügy kivizsgálása már lezajlott, és éppen megkezdődtek a tárgyalások.⁷⁷ A képen Lengyel Zoltánt láthatjuk a gazda fia szerepében, illetve Wekerle Sándor miniszterelnököt a háttérben, aki figyelni, milyen következménye lesz a pernek, és akit Polónyi tanúként kívánt beidézni. Feltűnik a rajzon Vázsonyi Vilmost is, aki Lengyelt védte.⁷⁸ A *Borsszem Jankó* a rajzzal azt sugallta, hogy Lengyelt nem fogják elítélni, s Polónyi nem tud majd elégtételt venni. Részben igaza lett a szerkesztőségnek: Lengyel Zoltánt becsületsértés címén három hónapi fogházra és ezer korona pénzbüntetésre ítélték, azonban a rágalmozás vádja alól felmentették.⁷⁹

A fegyelmi ügyek, bírósági tárgyalások átalakított festményeken kevésbé változatos, de a tematikához jól köthető kontextusban jelentek meg: bibliai történetet, a Krisztus felett hozott ítéletet vagy Bihari feudális bíraskodást megörökítő életképét használták fel a karikatúristák.

Eszmék, intézmények a főszerepben

Zichy Mihály mindamellett, hogy festőként működött, több ismert irodalmi művet is illusztrált (például: Madách Imre *Az ember tragédiáját*⁸⁰) a korszakban. Az élclapokban többször átalakított illusztrációja az Arany János *Tetemre hívás* című balladájához készült kép, amelyet minden esetben úgy dolgoztak át, hogy valamilyen elvont fogalom, eszme vagy intézmény került a halott helyére.⁸¹ A balladában a megölt ifjú apja a holttesthez hívja a gyanúsítottakat, mert a középkori hiedelem szerint a seb újra vérezni kezd a gyilkos jelenlétében. Arany szövegében a nemes ifjú szeretője a gyilkos, aki nem szándékos emberölést követett el, hanem könnyelműség vezetett a tragédiához, de nem tudja elviselni tette súlyát és megőrül. A karikatúrákon is női ruhába öltöztették a rajzolókat a gyilkosnak kikiáltott politikusokat, az örültség nyomaival. A *Kakas Mártonban* Jeney Jenő rajzán (1903. február 1. 7.) a „nemzeti aspirációk” kerültek az elhunyt helyére, s Apponyi és Fejérváry mutatnak rá a gyilkosra, Singer Zsigmondra, a *Neue Freie Presse* című bécsi lap budapesti levelezőjére. Singer a lap január 21-i számában megjelent közleményében volt nemzeti pártbeli képviselőktől

---

mutatja: „... a cigány beleszületik a bünbe. Egyéni bünös a cigányok közt épp ezért alig is van. Az egész faj él gonosztévő életet.” *Cigányok*. Pesti Napló, 1908. május 9. 6.

⁷⁶ Lengyel cikke megjelent *Vádat emelek* címmel: A Nap, 1907. január 22. Idézi és az ügyet röviden összefoglalja: Cieger: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*, 153–154.

⁷⁷ A Pesti Napló az ügyészség terjedelmes beadványáról tudósít: *Törvényszék*. Pesti Napló, 1908. április 17. 12., az esküdtszéki tárgyalás 1907. április 28-án vette kezdetét. Erről a lap vezércikkben tudósít: *Birák előtt*. Pesti Napló, 1908. április 28. 1–2.

⁷⁸ *Törvényszék*. Pesti Napló, 1908. április 18. 14.

⁷⁹ *A nagy pör*. Pesti Napló, 1908. május 5. 8.

⁸⁰ Az ember tragédiájának egyik jelenetét karikatúrává változtatban lásd: *Bolond Istók*, 1897. február 7. 5., szignó nélkül.

⁸¹ A rajzok körülbelül egy évtizeddel a karikatúrává változatok előtt láttak napvilágot, már ismertek lehetek, de később is kaphatók voltak: *Arany János balladái Zichy Mihály rajzaival*. Budapest, 1895–1898. Az illusztrált díszes kötetet a *Vasárnapi Ujság* reklámozta mint ideális karácsonyi ajándékot: *Vasárnapi Ujság*, 1904. december 25. 908.

szerzett értesülései alapján Apponyi nemzeti követeléseit ismertette a katonai ügyekben.⁸² A képviselőház zárt ülésén egyes iratok (Apponyi memoranduma) gyanús körülmények között való (vesztegetés vagy lopás) megszerzésének vádja is felmerült ellene, de ez alól tisztázták.⁸³ A Singer elleni fellépés a *Pesti Napló* szerint azonban csupán figyelemelterelés arról, hogy Apponyi harcias követelései igen sokat szelídültek. A hírlap szerzője nem érti, miért jelent problémát az, hogy az újságíró közölte értesüléseit, mint ahogy arra is kitér, hogy Apponyi katonai reformkövetelései már közismertek voltak, semmiféle titkot nem szellőztetett meg a levelező.⁸⁴ Jeney a kompozíciót kevésbé tartotta meg, a képalírás viszont alig változtatott a ballada eredeti szövegén, csak kicserélte az első sorban a főszereplő Bárczi nevét „Berci”-re – becézve Apponyit: „»Hát ki?...« riad föl Berci sötéten.”

A *Kakas Márton* későbbi karikatúrájában (1905. február 19. 11., szignó nélkül) az alkotó megtartotta a kompozíciót, sőt Zichy is rákerült az utánzatra. A halott itt a házszabály, Madarász József korelnök mondja ki Perczelre, a volt házelnökre, hogy ő a gyilkosa. A képviselőház tagjai közül többen a tetem mellett állnak (Széll, Kossuth, Wlassics, Bánffy, ifj. Andrássy Gyula), a korelnök mögött Apponyi és Hock, a kép baloldalán felfegyverkezve Perczel mögött Tisza István, Lukács László, Münnich Aurél, Fejérváry tünik fel. Az 1904. november 18-i házszabályrevíziót 1905. február 17-én érvénytelenítette a Ház, ezért tekintették „halottnak”. Perczel pedig a zsebkendő szavazáshoz való asszisztálása miatt lehetett a „gyilkos”.

A *Borsszem Jankó* képén viszont a katonai költségvetés hunyt el (1906. február 11. 10–11., Bér Dezső). Az apa Kossuth Ferenc, aki Apponyit okolja a férfi halálért. Az apa mellett Olay és ifj. Andrássy Gyula, a halott fölött Ugron, Apponyi, mögötte Polónyi áll. Az előtérben Bánffy térdel. Apponyi és Polónyi vezetésével az ellenzék egy előterjesztést készített a katonai kérdések kapcsán az uralkodónak, amelyet Andrássy vitt Bécsbe február 8-án, de nem jutott közös nevezőre az uralkodóval.⁸⁵

Jeney *Bolond Istókb*eli rajzán (1906. április 22. 3.) láthatók leginkább a nő örült vonásai. A halott a Szabadelvű Párt, gyilkosa pedig Tisza István. Apaként a pártelnök Podmaniczky mutat a tettes felé, míg szabadelvű politikusok (Mikszáth Kálmán, Hieronymi Károly, Falk Miksa) a halottra. A párt az 1906. évi választások előtt, április 11-én oszlott fel,⁸⁶ amiért az ellenzéki lap Tiszát és erőszakos politikáját tette felelőssé.

Zichy egyik festményét is újragondolta Faragó József. *A modern szirén* című alkotás egy pénzéhes kurtizánt jelenít meg, akinek kegyeiért harcolnak a férfiak.⁸⁷ Faragó képén (*Kakas Márton*, 1902. február 15. 1.) a népszerűséget jeleníti meg a kegyetlen szirén, aki nem foglalkozik azzal sem, hogy a lába előtt fekszik egy öngyilkos alak (Ugron Gábor), hanem csak a kapott gyöngysort („népszerűség”) nézegeti. Széll Kálmán adta neki az ajándékot, s a szoknyáján láthatjuk a „jog, törvény, igazság” feliratú jelképeket is, amelyeket szintén a kormányfő adhatott át, azaz talán lemondott ezekről az értékekről. A baloldalon Apponyi Albert fekszik a nő mellett, mögötte feltünik Wekerle, akit azonban a felesége keze „hivatal” felirattal visszaránt, nem engedi a népszerűség közelébe. A jobboldalon Bánffy Dezső és Tisza István próbálnak a nő közelébe férkőzni, ők is a popularitásra vágyanak, sugallja az ellenzéki lap.

⁸² *Egy nagy komédia*. Pesti Napló, 1903. január 23. 3.

⁸³ *A képviselőház ülése*. Pesti Napló, 1903. január 25. 4.

⁸⁴ *Egy nagy komédia*. Pesti Napló, 1903. január 23. 2.

⁸⁵ *Fejérváry Bécsben*. Pesti Napló, 1906. február 9. 4.

⁸⁶ *Nem győzelem, csak fegyverszünet*. Pesti Napló, 1906. április 12. 1.

⁸⁷ Közli: *Vasárnapi Ujság*, 1902. február 9. 86.

Márk Lajos⁸⁸ *Láz* (1895) című friss képe is megihlette Faragó Józsefet. A lázas beteg költő vízióit láthatjuk könnyed nőalakokként, s ágya mellett ápolónője gyógyszert készít. Faragó karikatúráján (*Borsszem Jankó*, 1895. április 21. 8–9.) Apponyi Albert fekszik lázasan, Hock János – Apponyi párttársa – az ápoló, aki a „nemzeti aspirációk” nevű medicinát adja be a betegnek. A nőalakok a „dicsvágy”, „kétely” és „népszerűség” neveket viselik. A Dicsvágy Apponyi babérkoszorús képét tartja. A népszerűség hajhászása – úgy tűnik – Apponyi esetében visszatérő vád volt.

Fontos érték elvesztését tematizálta, jósolta az ellenzéki *Bolond Istók* Kimnach László *Szent László küzdelme a leányrabló kunnal* című festményével, amelyen Szent László király megment egy fiatal lányt, akit egy kun lovas elrabolt, s a lány igyekszik szabadulni a kun szorításából.⁸⁹ A szignó nélküli karikatúrán (*Bolond Istók*, 1897. május 9. 2.) a rajzoló megtartotta a kompozíciót, s Erdély Sándor igazságügyminiszter rabolja el a sajtószabadságot megtestesítő fiatal nőt „Justitia” nevű lován. Szent Lászlóként Chorin Ferenc szabadelvű pártbeli képviselő jelenik meg, aki üldözi a kunt. A háttérben Emmer Kornél bíró követi, illetve Holló Lajos a *Magyarország* című újság zászlóként ábrázolt egy lapjával. 1897. május elején a képviselőház igazságügyi bizottsága a bűnvádi eljárás életbe léptetéséről szóló javaslatot tárgyalta. Az ügy előadója Chorin volt, a tanácskozáson részt vett Emmer és az igazságügyér is. Chorin amellett kardoskodott, hogy a sajtó útján elkövetett kihágások – a sajtószabadság biztosítása érdekében – az esküdtszékek illetékességébe tartozzanak, amit helyezett Emmer is, míg Erdély a büntetőügyek lehető legnagyobb részét szakbíróóságok elé kívánta utalni.⁹⁰ A minisztert éles kritika érte a függetlenségi képviselők részéről is, akik nem tartották szükségesnek az újraszabályozást, végül azonban az igazságügyér javaslata kerekedett felül, így Chorin lemondott előadói tisztségéről.⁹¹

Elvont eszmények védelmének ügyében szintén találkozunk átértelmezett Munkácsy-művekkel. A *Krisztus Pilátus előtt* egyik változatában a *Bolond Istók*ban (1891. március 29. 6–7., szignó nélkül) a vármegye jelenik meg Krisztus helyén magyaros öltözetben, idősebb férfiként. Pilátus szerepét Szapáry Gyula gróf miniszterelnök-belügyér kapta, a farizeusok pedig olyan ellenzéki politikusok, akik támogatták Szapáry törekvéseit (például Apponyi). 1891 márciusában ugyanis a Szapáry-kormány betervezte javaslatát a közigazgatás reformjára, így többek között a vármegyei közigazgatás államosítására.⁹² A javaslat 1891 márciusában a képviselőház közigazgatási bizottságának asztalán feküdt.⁹³ A *Siralomház* pedig a *Kakas Márton* hasábjain bukkant fel (1901. január 20. 3., szignó nélkül), ahol nem egy politikus a rab, hanem a teljes képviselőház. Az őr Széll Kálmán miniszterelnök, aki arra biztatja a betyárt, higgyen a valamikori feltámadásban. A választások évében készült karika-

⁸⁸ A *Láz* című művet Szana Tamás *Száz év a magyar művészet történetéből, 1800–1900* című könyvében publikálták. Szana: *Száz év*, 286. Márkról érdemes megjegyezni, hogy szívesen alakította át ismert művészek (például: Zichy Mihály, Szinnyei-Merse Pál, Benczúr Gyula) képeit, amelyekből 1909-ben „Móka tárlat”-ot tartottak a Terézvárosi Kaszinóban. E képeken azonban a festők stílusát, alakjait parodizálta, nem politikusok kerültek az átformált festményekre. A sajtó beszámolt az eseményről és képeket is közölt. *Cím nélkül*. Uj Idők, 1909. április 11. 356–357., 365. Márkhoz hasonlóan Faragó József is szívesen parodizálta pályatársai alkotásait, kiállításait, tárlataikat. Földi-Hessky: *Így éltek ti*, i. m.

⁸⁹ Publikálták: *Vasárnapi Ujság*, 1897. április 25. 264.

⁹⁰ *A bűnvádi eljárás életbeléptetése*. Pesti Napló, 1897. május 4. 4–5.

⁹¹ *A 16. §*. Pesti Napló, 1897. május 6. 3.; *A 16. § elfogadva*. Uo. május 7. 3.; *Országgyűlés*. Uo. május 9. 4.

⁹² *Közigazgatási és parlamenti reform*. Pesti Napló, 1891. március 8. 1.

⁹³ *A közigazgatási bizottság*. Pesti Napló, 1891. március 23. 1.

túra kifejezheti azt az ellenzéki reményt, hogy fordulatra kerülhet sor. A kép címe (*A tisztelt [siralom-] Házból*) is tudatosítja a politikai viszonyokkal való elégedetlenséget – egyértelművé téve az utalást az eredeti festményre. Ekkor sem valószínű, hogy a betyárral kapcsolatban nosztalgikus-romantikus vonásokra asszociál a torzkép.

E tematikában bukkant fel a legtöbb képtípus: bibliai tárgyú festményt, életképet, de történelmi témájút is újragondoltak, azonban az Arany-ballada illusztrációja – feltehetően a ballada és a kép egyszerűen dekódolható üzenete miatt – maradt a domináns.

Osztrák–magyar konfliktusok

A nem szűk értelemben vett belpolitikához kapcsolódó karikatúrák ritkán használták fel magyar festők műveit alapanyagként, de akad rá példa. Vastagh Géza *Ki a legény a csordában* (1894) című festményét a *Borsszem Jankó*ban Jankó János alakította át (1894. december 16. 4.), ám tévesen nevezte meg annak alkotóját (Vágó Pálnak tulajdonította a frissen kiállított művet).⁹⁴ Az előtérben Szilágyi Dezső igazságügyminiszter készül harcra, a háttérben álló bikák közül csak egy kapott nevet és arcot (Kálnoky Gusztáv gróf, közös külügyminiszter). A Wekerle-kormány és Kálnoky karikatúrán is megelevenedő konfliktusát az idézte elő, hogy a magyar kormányzat szerint Kálnoky beleavatkozott a magyar belügyekbe, halasztotta az egyházpolitikai törvények szentesítését azzal az indokkal, hogy azokat a szentesítés előtt be kívánja mutatni a Szentszéknek. Ez komoly felháborodást keltett a magyarországi sajtóban.⁹⁵ A *Pesti Napló* szerint azonban Kálnoky és Szilágyi személyes konfliktusa nem volt újkeletű: 1894 tavaszán Kálnoky követelte, hogy Szilágyi lépjen ki a kormányból.⁹⁶ A karikatúra Szilágyit nagyobb- és erősebbként ábrázolva sugallta, hogy Kálnoky nem győzhet.

Márk Lajos *Leiki furdalás* (1897) című új művének átalakításakor az újra meg újra felbukkanó pénzügyi kérdésre fókuszáltak.⁹⁷ Bánffy Dezső miniszterelnököt a „Kvóta” feliratú nő szinte fojtogatja, a *Kakas Márton* szerint (1897. április 25. 1., szignó nélkül) ez okozza halálát. 1897 tavaszán a tízévente megújítandó gazdasági kiegyezés újratárgyalása szerepelt a napirenden, amelynek egyik legvitatottabb eleme a kvóta mértékének a megállapítása volt.⁹⁸

Koroknyai Ottó *Mátyás király Bécs előtt* (1895/96?) című festményét a *Borsszem Jankó* dolgozta át (1900. január 7. 8–9., szignó nélkül). A festmény középpontjában Mátyás király lovas alakja kapott helyet, amint a sikeres csata után Bécs (1485) kulcsát átadják neki az előkelőségek.⁹⁹ A gúnyrajzon Mátyás helyére Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter került, mögötte a frissen fuzionált nemzeti pártbeli Apponyi és Horánszky, a szabadelvű Szilágyi Dezső és Tisza Kálmán. A kulcsot Karl Lueger, Bécs főpolgármestere adja át, a háttérben a Stephansdom épülete sejlik fel. Fejérváry január 3-án Bécsbe utazott, hogy a delegá-

⁹⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1894. december 8. 821.; Szmracsányi: *Visszapillantás az Orsz. M. Képzőművészeti Társulat 50 éves múltjára*, 97–158.

⁹⁵ *A császár szólott*. *Pesti Napló*, 1894. december 6. 1.

⁹⁶ *A lejárattal rendszere*. *Pesti Napló*, 1894. december 7. 1.

⁹⁷ *A Leiki furdalást* a tavaszi tárlaton állították ki, a *Vasárnapi Ujság* képet nem közölt, csak említette: *A tavaszi műtárlat*. *Vasárnapi Ujság* 1897. április 18. 254.

⁹⁸ A sajtóban találgatások és azok cáfolatai is megjelentek arról, hogy Bánffy hajlandó lenne magasabb kvótát elfogadni, amit azonban Lukács László pénzügyminiszter elutasít. *«Lappangó válságok.»* *Pesti Napló*, 1897. április 22. 2.

⁹⁹ A festmény reprodukcióját 1899-ben bocsjáttották áruba, ez alkalmából közölt cikket róla (a képpel együtt) a *Vasárnapi Ujság* (1899. december 17. 855.).

ciók hadügyi albizottságának ülésén jelen lehessen.¹⁰⁰ Ezzel egyidőben felröppent a hír a sajtóban, hogy a király személye körüli miniszter, Széchenyi Manó gróf betegeskedik, s őt ebben a pozícióban Fejérváry fogja követni,¹⁰¹ talán erre reflektált a karikatúra.

Összegzés

A tanulmány illusztrálja, hogy a vizsgált időszakban újra meg újra felbukkanó eljárás volt, hogy a karikaturisták egy-egy hazai alkotó festményét átalakították. Történelmi festményekre, vallási tárgyú tematikákra és életképekre is esett az alkotók választása – akik sokszor festőként is dolgoztak. Az újragondolt politikusokat felvonultató élcsoportokbeli művek ritkán készültek azzal a céllal, hogy az eredeti festményt bírálják, kifigurázzák, a gúny céltáblájára sokkal inkább a magyarországi politikai elit került. Számos alkalommal összekapcsolódott az eredeti mű és a karikatúra témája (vallásos festmények – egyházpolitikai javaslatok, bíráskodás és ítélethozatal ábrázoló festmények), de ilyen szoros tematikai kapcsolatot nem mindig fedezhettünk fel. A politikai karikatúra műfajából adódóan az elemzett gúnyrajzok az aktuálpolitikai eseményekhez kapcsolódtak, azokat igyekeztek interpretálni új vagy kevésbé friss festményeket segítségül hívva. Aktualitásukból következően a torzképek általában már megtörtént eseményekre reflektáltak, vagy olyan konfliktusok kapcsán fejtettek ki véleményt – ha a végkifejlet még nem is volt ismert –, amelyeket a napilapok már tematizáltak, esélyeket latolgattak. Ritkább esetben fejeztek ki reményt, bizakodást a jövővel kapcsolatban.

A *Vasárnapi Ujság* számos új festményt közölt a tavaszi és őszi tárlatokhoz kapcsolódóan, ami elősegítette az alkotások fel-, illetve megismerését, leíró, elemző cikkei az értelmezést is megkönnyítették. A kanonizációhoz jelentősen hozzájárult ez a kiadvány és néhány további, képzőművészeti alkotásokat is rendszeresen felvonultató hetilap.

Különböző témákban és tematikákon belül is megfigyelhettünk visszatérő alkotásokat (például: Munkácsy bibliai témájú festményei, a *Siralomház*), illetve újra meg újra felbukkanó életképszerelőket: a betyárt és a cigányt. A betyárokhoz hasonlóan a cigányokhoz is a kirekesztettség – mivel a falvak szélén vagy vándorcigányként éltek – és a bűnözés sztereotípiája kapcsolódott. A *Borsszem Jankó*ban minden cigánnyá változtatott politikus ellenzéki, az oppozíció *Bolond Istók*jában pedig természetesen kormánypárti. Kivételt e tekintetben a *Kakas Márton* képe jelent, amely a függetlenségi párt belső konfliktusát ábrázolja, így hiába az ellenzék élclapja, mégis ellenzéki politikus alakult át cigánnyá.

A képelemzéssel foglalkozó kutatók a kanonizáció magas fokának tekintik, ha egy-egy művészeti alkotást újraprojektálnak, s immár egy másik művészeti alkotás keretei között – jelen esetben karikatúrán – teszik közzé.¹⁰² A képek egy részénél ezt valóban alátámaszthatjuk: Munkácsy *Siralomháza* például már annyira ismert lehetett, hogy semmi szükség nem volt arra, hogy megnevezzék a festményt és annak alkotóját. Más esetekben azonban nem erre utalnak eredményeink: a karikaturisták szívesen választottak egy-egy képet az új őszi vagy tavaszi tárlat művei közül, amelyeket azzal is igyekeztek népszerűsíteni, de legalábbis szélesebb közönséggel megismertetni, hogy élclapok karikatúráivá alakították át azokat. Ilyen esetekben a gúnyrajz címe vagy képaláírása segítette az olvasó-szemlélő tájékozódását vagy a festmény címével vagy alkotójának nevével. Az élclapok, a sajtó szerepére a

¹⁰⁰ *A miniszterelnök Bécsben*. Pesti Napló, 1900. január 4. 2.

¹⁰¹ *Gróf Széchenyi miniszter lemondása*. Pesti Napló, 1900. január 6. 2. A híresztelés alaptalan volt, a miniszterelnök Széll vette át a hivatalt 1900 márciusában.

¹⁰² Részletesen lásd: Fahlenbrach: *Medienkonen*, 116–117.

megismertetés tekintetében már a kortársak is felfigyeltek: „Márk Lajos Láza melynek themája az élcslapok, napilapok utján annyira ismerős, hogy feleslegesnek tartom leírni, mindenesetre nagyszabású, merész dolog”¹⁰³ – olvasható a Képzőművészeti Társulat 1895. tavaszi tárlatának ismertetőjében.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 25. köt. Budapest: Athenaeum, 1909.

Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. 28. köt. Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1909.

Bolond Istók, 1890–1910.

Borsszem Jankó, 1890–1910.

Budapesti Hirlap, 1897.

Kakas Márton, 1890–1910.

Magyar Salon, 1889–1890., 1894–1895.

Ország-Világ, 1886.

Pesti Hirlap, 1895., 1910.

Pesti Napló, 1890–1910.

(Az) Üstökös, 1890–1910.

Vasárnapi Ujság, 1890–1910.

Szakirodalom

Anka László: *Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról.* Egyháztörténeti Szemle, 19. évf. (2018) 3. sz. 21–33.

Avigdor Löwenheim: *Zsidók és a párbaj.* Múlt és Jövő, 3. évf. (1992) 4. sz. 83–94.

Bacher-Tuli Andrea: *„A zöld színpad”. A löversenyzés mint a társas reprezentáció sajátos intézménye a dualizmus korában. (1867–1918).* Doktori értekezés, Budapest, ELTE, 2012. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/bachertuliandrea/diss.pdf>

Bonitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz.* Budapest: Szent-István-Társulat, 1912.

Cieger András: *Árpád a Parlamentben. Munkácsy Mihály esete a tudománnyal és a politikával.* In: *Uő: 1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 139–160.

Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon, 1867–1918.* Budapest: Napvilág, 2011.

Csapó Csaba: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság. A „betyárvilág” felszámolása.* [Pécs:] Pro Pannónia, 2007.

Fahlenbrach, Kathrin: *Medienikonen. Bildhistorische und wahrnehmungsästhetische Aspekte.* In: Sabrow, Martin (Hg.): *Die Macht der Bilder.* Göttingen: Akademische Verlagsanstalt, 2013. 111–129.

Fónagy Béla: *Bihari Sándor.* Művészet, 5. évf. (1906) 6. sz. 353–365.

Földi Eszter – Hessky Orsolya: *Így éltek ti. Faragó József (1866–1906) művészete. Karikatúrák a Borszem Jankóból. (Kiállítási katalógus).* Budapest: Szépművészeti Múzeum – MNG, 2012.

Gaál György: *A dánosi rablógylakosság – és ami mögötte van.* Médiakutató, 8. évf. (2007) 3. sz. 7–25.

Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918.* 1. köt. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1934.

Hajdu Tibor: *Fejérváry Géza karrierje avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence.* Hadtörténelmi Közlemények, 117. évf. (2004) 1. sz. 3–60.

¹⁰³ N. Istvánffy Gyula: *A Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállítása.* Magyar Salon, 1894–1895/2. 23. köt. 254.

- Küllös Imola: *Betyárok könyve*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1988.
- Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest: Osiris, 2003.
- Nándori Barbara: *A katolikus autonómia történetéhez. A II. autonómia-kongresszus 9-es albizottságának működése és az erre tett püspöki észrevételek (1898)*. Magyar Sion, Új folyam 4. évf. (2010) 2. sz. 201–232.
- Nevinny, L.: *Wilhelm von Kaulbach*. Bielefeld–Leipzig: Velhagen und Klasing, 1913.
- Pölöskei Ferenc: *A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása (1909)*. Századok, 95. évf. (1961) 4–5. sz. 614–644.
- Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest: História–MTA TTI, 2001.
- Révész Emese: *Csók István: Báthory Erzsébet (1895). Egy „mestermű” fogadtatása és utóélete*. Művészettörténeti Értesítő, 58. évf. (2009) 4. sz. 283–313. DOI 10.1556/MuvErt.58.2009.2.5
- Sóter István (szerk.): *A magyar irodalom története IV*. Budapest: Akadémiai, 1965.
- Szalai Miklós: *Iffabb Andrassy Gyula élete és pályája*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2003.
- Szana Tamás: *Száz év a magyar művészet történetéből, 1800–1900*. Budapest: Athenaeum, 1901.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Budapest: Hornyánszky, 1891.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 4. köt. Budapest: Hornyánszky, 1896.
- Szmrecsányi Miklós: *Visszapillantás az Orsz. M. Képzőművészeti Társulat 50 éves múltjára*. Művészet, 10. évf. (1911) 6. sz. 97–158.
- Szücsi Frigyes: *Betyársors. A betyárvilág társadalomtörténete*. Székesfehérvár: Alto, 2018.
- Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony: Kalligram, 2014.
- Tamás Ágnes: *Festmények metamorfózisai budapesti karikatúrákon (1890–1910)*. Századok, 157. évf. (2023) 4. sz. 761–788.
- Tamás Ágnes: *Tamás Ágnes: Árpád és az uralkodók metamorfózisai. Magyar művészek festmény-karikatúrái az élclapok hasábjain (1890–1910)*. Magyar Könyvszemle, 139. évf. (2023) 3–4. sz. 528–548. DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.528-548
- Vécsey Aurél: *Betyárok könyve. Betyárvilág Magyarországon*. Kecskemét: Vagabund, 2009.
- Végyvári Lajos: *Munkácsy Mihály levelei*. In: *Munkácsy Mihály válogatott levelei*. S. a. r. Végyvári Lajos. Budapest: Művelt Nép, 1952. 5–13.